

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ

Світлана ДУБОВИК,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри початкової освіти
та методик гуманітарних дисциплін
Педагогічного інституту Київського університету
імені Бориса Грінченка

*Фонетичні аспекти культури мовленнєвого спілкування молодших школярів**

Анотація. У статті розглядаються фонетичні аспекти культури мовленнєвого спілкування як важливого складника комунікативної культури молодих школярів; основні напрями роботи вчителя щодо формування в учнів фонетичної компетентності.

Ключові слова: культура мовлення, культура спілкування, культура мовленнєвого спілкування, фонетична компетентність.

Робота над артикулюванням. Для сприйняття співрозмовника, оцінки його внутрішнього стану важливе значення має манера говоріння та особливості голосу, на яких, за даними дослідників, ґрунтуються від 60 до 90 відсотків адекватних суджень про мовця.

Артикуляція – творення звуків органами мовленнєвого апарату. Мовлення людини можна розчленувати, тобто виокремити кожен звук. Першорядна вимога до артикуляції – чіткість, виразність. Як найвиразніше треба артикулювати звуки, виступаючи перед іншими. З артикуляцією пов'язана дикція – манера вимовляння звуків. Це – ніби почерк, який у двох людей може бути однаково чітким, розбірливим, але відрізняється особливою манерою написання літер.

Недбала артикуляція, дефектна дикція, "ковтання" звуків, вимовляння їх "під ніс" тощо змушують співрозмовника (аудиторію) напружувати увагу, "заглядати в рот" мовцеві, щоб упізнати звуки за рухами артикуляційних органів. На це треба зважати і, відповідно, "керувати" артикуляцією: її виразність, як і розбірливість почерку, є однією з найперших вимог культури мовленнєвого спілкування.

Артикуляція звуків у мовленнєвому потоці може змінюватися, внаслідок чого вони вимовляються інакше, ніж виокремлено. Це залежить від позиції звука: на початку чи в кінці слова, під наголосом чи в ненаголошенню положенні, перед твердим чи м'яким приголосним тощо. Наприклад, в українській мові ненаголошений [е] вимовляється з наближенням до [и] (в[еи]сна *весна*), ненаголошений [и] вимовляється з наближенням до [е] (з[ие]ма *зима*), приголосні [з] і [с] перед [ш] вимовляються як [ш],

точніше, зливаються з ним в одному довгому звукові ([ш:]ити – *зшити*, прині[ш:]и – *принісши*), ті ж [з] і [с] перед м'якими приголосними теж стають м'якими ([з']вір, пі[с']ня), звук [г] в окремих словах вимовляється як [х] (ле[х]кий – *легкий*, ні[х]ті – *нігти*). Отже, не завжди слова вимовляються так, як вони написані, – між літерами і звуками доволі часто спостерігаються невідповідності. Порушення норм літературної вимови відвертає увагу від суті розмови, часом спричиняє неправильне сприйняття почутого (гриб – *гріп*). Тому кожному мовцеві необхідно дотримуватися нормативності літературної вимови.

Рекомендуємо вчителеві на уроках української мови значну увагу приділяти роботі над формуванням й удосконаленням артикуляційних умінь і навичок школярів. Як відомо, в роботі над артикулюванням доцільно застосовувати скоромовки, які мають бути цікавими і змістовними.

Наприклад, учням 4 класу варто запропонувати скоромовки зі збірника Галини Сагач "Золотослів":

Сміхом смійся ти сміливо
і розмішуй реготливо,
сміхтоворності сміхун,
ой смішний ти реготун!

Не той, товариші, товаришу товариш,
хто при товарищах товаришу товариш.
А той товаришу товариш,
хто й без товаришів товаришу товариш.

Нагадаємо вчителям поради Дмитра Ревуцького щодо роботи над скоромовками: "Слід починати з повільного темпу, навіть робити короткі паузи після кожного слова; стежити, щоб була найкраща вимова слів. Вимовляти слова треба так, нібито ви на когось гніваетесь, і не дуже голосно, отже надзвичайно виразно вичитуєте йому його провини. Далі можна прискорювати темп і доводити до читання швидкого,

* Закінчення. Початок див.: Початкова школа № 5 за 2013 р.

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ

як тільки можна, але не перестаючи дбати весь час про найбільшу виразність". Зазначимо, що така робота має проводитися не стихійно, а систематично і цілеспрямовано.

Робота над наголошуванням слів. В українській, як і в більшості мов світу, самостійні слова мають наголос. Якщо в слові є два або більше складів, то один із них фонетично виділяється — наголошується.

Наголошування — це вимовляння голосного звука, а з ним і складу з більшою силою голосу і зміною висоти тону. Наголошений голосний звук фокусує в собі всю фонетичну енергію слова, а на решту голосних залишається менше часу й енергії. Тому вони вимовляються коротше й слабше, ніж під наголосом, унаслідок чого змінюється їх звучання. Українському мовленню властива плавність і мелодійність.

Дуже важливою ознакою українського наголошування є місце наголосу. За цією ознакою слова часто розрізняються за значенням (*кóлос* — *колбés*, *замок* — *замóк*) і значно частіше — за граматичною формою (*книжки* — *книжкý*, *засíпати* — *засипáти*). Наголос належить до найпомітніших фонетичних ознак мовлення. Зрозуміло, що будь-яке немотивоване відхилення від літературної мови не сприяє авторитету мовця.

Тому спрямовуємо роботу вчителя на ознайомлення учнів із нормативною вимовою звуків, звукосполучень, складів і слів, формування й удосконалення орфоепічних умінь і навичок школярів. Для цього рекомендуємо застосовувати роботу з навчальним орфоепічним словником, який учні разом із учителем упорядковують на уроках української мови, принагідно записуючи до нього слова, які становлять для учнів певну орфоепічну складність.

Робота над іntonуванням мовлення. Ми говоримо висловленнями (реченнями). Істотною ознакою речення як найменшої комунікативної одиниці мови є інтонація.

Інтонація — складне фонетичне явище, яке характеризується мелодикою, темпом, силою звучання, тембром, наголосом, паузами. Кожен із її компонентів має своє функціональне призначення у вираженні змісту мовлення, емоційного стану мовця, досягненні комунікативної мети, отже, належить до сфери культури мовленнєвого спілкування.

Інтонації як виражальному засобу належить дуже важлива роль. Це засіб передачі думки в певному голосовому тоні, що може містити вимогу, прохання, ствердження, схвалення, пораду, попередження, образу, вибачення, зневагу та ін. Часто двозначна фраза, висловлена відповідною інтонацією і супроводжена поглядом, може глибоко образити людину. Наприклад, репліку *Дякую!* можна вимовити рвучко

або стримано, м'яко або грубо, тепло або холодно, сором'язливо або безпardonно, відкрито або скрізь тощо. Якщо вона прозвучить іронічно, глузливо, ехидно, то така інтонація справить на адресата сильніше враження, ніж сам зміст слова *дякую*.

Мелодика — це складник інтонації, який є рухом висоти тону голосних звуків. Мелодійність, "співучість" — одна з привабливих прикмет українського мовлення, яке може бути мелодійно різnobарвним, неодноманітним. Особливо потрібно уникати монотонності, бо це присипляє слухачів, послаблює їхню увагу. І в монологічному, і в діалогічному мовленні потрібно використовувати все розмаїття питальної, окличної, наказової, заперечувальної, перелічувальної інтонацій та інших видів мелодики.

Темп — це швидкість, із якою розгортається мовлення. Він вимірюється кількістю складів, що вимовляються за одиницю часу (зазвичай — за секунду). У середньому за хвилину вимовляємо 125, а сприймати можемо до 400 слів. Розрізняють темп **швидкий** (прискорений), **середній** (помірний), **увопільнений**, **дуже повільний**.

Темп мовлення необхідно свідомо контролювати, бо, наприклад, емоційне збудження спонтанно прискорює швидкість вимовляння звуків, що може спричинити труднощі у сприйманні мовлення співрозмовником.

Існує обернено пропорційна залежність між швидкістю мовлення і його правильністю й точністю. Прислів'я *скорий поспіх — людям посміх* стосується й мовлення. Темп залежить і від змісту мовлення. Так, важливіші слова (сполучення слів, висловлення) доцільно вимовляти повільніше. Неоднакового темпу вимагають різні стилі й жанри мовлення, різні складники комунікативної ситуації *чому — для чого — коли — де*.

Сила звучання — складник інтонації, який називають **інтенсивністю мовлення**. Вона залежить від посилення-послаблення видиху (напору) повітря, що зумовлює силу або слабкість вимовляння звуків, передусім голосних. Сила звучання має знаходитися під постійним контролем свідомості. Позитивні, а ще більше — негативні емоції, збуджені змістом мовлення або якимось зі складників комунікативної ситуації (*кому — чого — для чого*), "регулюють" силу голосу самі, без участі свідомості.

Не варто намагатися перекричати аудиторію, що часто роблять недосвідчені педагоги. Збільшення сили голосу "механічно" провокує співрозмовника на посилення голосу, особливо в тих випадках, коли він себе також не контролює.

Людина з високою культурою мовленнєвого спілкування ніколи не розмовлятиме, наприклад, у громадських місцях настільки голосно, щоб заважати іншим людям. Вельми неетично силою голосу

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ

надолужувати слабкість чи відсутність доказів. Так можна хіба що перекричати, але не переконати співрозмовника. Людина, яка володіє культурою мовленнєвого спілкування, не кричиме, не вмикатиме радіоприймач, магнітофон чи телевізор на повну потужність, не з'ясувавши, чи така сила звуку до вподоби присутнім. Оскільки сила голосу викликає різні асоціації (гучний голос пов'язується з агресивністю, некультурністю, тихий – з невпевненістю, сором'язливістю), то нею треба "грати", як і мелодикою та темпом, орієнтуючись на співрозмовника й уникаючи одноманітності. Тоді один співрозмовник не збільшуватиме відстань, а інший не прикладатиме долонь до вух, не вдивлятиметься напружено в уста, щоб зрозуміти за артикуляцією, що говорить співбесідник.

Рекомендуємо вчителеві й учням кілька порад щодо володіння голосом під час спілкування.

1. Треба пристосовувати свій голос до обставин, за яких відбувається спілкування.
2. Той, хто говорить надто тихо, справляє враження людини, яка не вірить у свої сили.
3. Не варто говорити надто голосно й експресивно – ви спроявлятимете враження агресивної людини.
4. Намагайтесь постійно тренувати свій голос; найкращий спосіб для цього – читання вголос, відпрацювання правильної вимови.
5. Голос підвищуйте тоді, коли ставите запитання, висловлюєте радість, захоплення, здивування. Якщо вам необхідно когось переконати, відповісти на запитання, тоді голос знижуйте.
6. Будьте тактовні: спочатку зважте, чи нікого не образить те, що ви бажаєте сказати, а тоді вже починайте говорити.

Тембр – забарвлення голосу. Кожна людина має індивідуальний тембр. Є голоси з приємним тембром, є й такі, що не викликають симпатій: "плаксивий", "рипучий", "вересклівий", "гугнявий" тощо. За особливостями тембру іноді намагаються встановити характер людини.

Забарвлення голосу здатне змінюватися залежно від комунікативних умов, настрою, стану здоров'я, намірів тощо, набуваючи типових властивостей: існує тембр "веселий", "грайливий", "байдужий", "сумний", "похмурий", "безнадійний". Тембр як інтонаційний складник має відповідати характеру комунікативної ситуації.

Наголос – складник інтонації, який є ознакою цілого висловлення, кожне з яких має фразовий наголос, що ставиться на останнє слово висловлення (фрази), сигналізуючи про її завершення. Цей наголос є механічним, отже, свідомістю не контролюється. Свідомо і цілеспрямовано – для значеннєвого виділення слова – використовується **логічний** (заснований на законах логіки) **наголос**. Певне слово видається

адресантові найважливішим, і він посилено акцентує його, щоб привернути до нього увагу адресата. Коли у фразі *Сьогодні в однокласниці день народження*, послідовно переносити логічний наголос зі слова на слово, то це означатиме: а) що саме сьогодні день народження в однокласниці, а не був учора чи буде завтра; б) що саме в однокласниці день народження, а не в однокласника; в) що в однокласниці саме день народження, а не інше свято.

Пауза – перерва у звучанні, спричинена зупинкою артикуляційних рухів органів мовлення. Уміння користуватися паузами – це один із важливих складників мистецтва мовлення і спілкування. Насамперед треба навчитися робити паузу після риторичного запитання, емоційно насыченого моменту, завершення теми (перед початком нової).

Міжфразові паузи – коротші чи триваліші перерви у звучанні між сусідніми висловлюваннями в тексті. **Міжсинтаксічні паузи** – це паузи, що використовуються у висловленні з кількох слів, які діляться на частини. Від місця цих пауз залежить групування слів у висловленні, отже, і сприйняття його змісту співрозмовником. **Психологічні паузи** адресант робить для того, щоб "дати час" співрозмовникові обдумати ним сказане. **Фізіологічні паузи** потрібні для того, щоб перевести подих, набрати повітря для продовження мовлення. А це не просто, особливо, якщо людина не звикла виступати перед публікою або не в змозі подолати хвилювання під час публічного виступу, в розмові з відомими особами тощо.

Деякі мовці переважно "бояться порожнечі" і не роблять пауз, заповнюючи їх у різний спосіб. В українському мовленні на місці пауз можна почути подовжені ("розтягнені") голосні [e] або [i]. Словники подають навіть слово "екати", яке називає цей процес. Інші голосні для заповнення пауз не використовуються, очевидно, щоб уникнути небажаної омонімії зі службовими словами *i, y, o, a*. Паузи часто заповнюються і так званими словами-паразитами: *так, ось*.

Оскільки заповнення пауз різними зайвими одиницями часто відбувається "механічно", іноді – всупереч наміру мовця, то, щоб цього позбутися, потрібен самоконтроль і "керування" мовленням, доки не виробляється стійкі навички мовлення з паузами, якими треба вміти користуватися так само, як словами та іншими виражальними засобами.

Рекомендуємо вчителеві початкової школи в роботі над формуванням інтонаційних умінь і навичок школярів скористатися поетапною методикою і системою мовленнєвих вправ.

На **п е р ш о м у е т а п** доцільно застосовувати репродуктивні вправи немовленнєвого та умовно мовленнєвого характеру: на роздільні інтонаційних одиницях, які передбачають зіставлення сприйнятого зі зразком, що має нормативне звукове

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ

оформлення; постановку голосу; коментування інтонаційних одиниць; відтворення інтонаційних одиниць та вдосконалення інтонаційних характеристик голосу; фонетико-стилістичні вправи (вправи на виразне читання тексту вголос).

На другому етапі рекомендуємо застосовувати вправи: на спостереження за інтонаційним оформленням текстів; коментування інтонаційних текстових моделей; фонетико-стилістичні вправи (на виразне читання текстів різних стилів, правильне інтонування висловлювань); конструктивні вправи на доповнення й трансформування мовленнєвого матеріалу.

На третьому етапі доцільно застосовувати мовленнєві вправи: на вибір мовленнєвих зразків відповідно до комунікативного завдання, виразне читання й переказування стилістично диференційованих текстів; інтонування стилістично диференційованих текстів; усне малювання; усну драматизацію прочитаних творів; стилістичне редагування та створення власних стилістично диференційованих усних текстів.

На четвертому етапі рекомендуємо застосовувати мовленнєві вправи: на розв'язання комунікативних ситуацій під час проведення дискусій; підготовку коротких виступів і повідомлень; самостійне створення учнями міні-презентацій.

Мовчання

Мовчання – виражальний засіб, який використовують у спілкуванні. Як і пауза, мовчання належить до неартикульованих знаків. Йдеться про значущу відсутність звукового мовлення у ситуації, коли мовець мав би чи міг би говорити, а він цього не робить.

Треба вміти помовчати самому і дати цю можливість співрозмовникovi. Ефективність мовчання залежить від того, що саме в цей момент переживає комунікативний партнер. Позитивно мовчання сприймають, коли воно засвідчує намір мовця ніби залишити партнера наодинці з самим собою, щоб обдумати щойно почуте, зосередитися, зорієнтуватися, визначити лінію своєї подальшої комунікативної поведінки. Мовчання сприймається негативно, коли невербално повідомляє: "Ти говориш такі нісенітніці, що мені навіть не хочеться відповідати

Аннотация. В статье рассматриваются фонетические аспекты культуры речевого общения как важной составляющей коммуникативной культуры младших школьников; основные направления работы учителя на уроках формирования в учеников фонетической компетентности.

Ключевые слова: культура речи, культура общения, культура речевого общения, фонетическая компетентность.

Література

1. Карнеги Д. Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей / Дейли Карнеги. – К., 1989. – С. 35–115.
2. Корнияка О. Мистецтво гречності / Ольга Корнияка. – К. : Либідь, 1995. – С. 86–88.
3. Радевич - Винницький Я. Етикет і культура спілкування / Ярослав Радевич-Винницький. – К. : Знання, 2006. – 291 с.
4. Сербенська О. А. Культура усного мовлення. Практикум: навч. посіб. / О. А. Сербенська. – Київ : Центр навчальної літератури, 2004. – 216 с.
5. Стельмахович М. Український мовленнєвий етикет / М. Стельмахович // Народознавство. – 1997. – № 38. – С. 19–22.